

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 811.143'276.16:[821.143-991+179.9]Арістотель
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2026.39.14>

Анна ПОЛІЩУК, канд. філол. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0001-6953-2935
e-mail: anna.polishchuk@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МАКСИМИ МОВНОЇ ВВІЧЛИВОСТІ В "РИТОРИЦІ" АРІСТОТЕЛЯ

Вступ. Стаття досліджує концепт ввічливості в "Риторичі" Арістотеля крізь призму сучасної прагматичної теорії, зокрема максимум ввічливості Джеффри Ліча (1983, 2007, 2014). Ключове питання полягає в тому, чи можна розглядати давньогрецьку комунікативну етику як систему ціннісних констант, релевантну сучасним уявленням про мовну ввічливість; і якщо так, то якій аксіологічній конфігурації вона відповідає.

Методи. Вивчення етичного корпусу Арістотеля та фрагменту промови "До Демоніка" (1.31) Ісократу ґрунтуються на контекстуальному, інтертекстуальному та порівняльному аналізі, що доповнюють основну аксіологічну інтерпретацію давньогрецьких металінгвістичних спостережень.

Результати. Загальне позначення в Арістотеля ввічливої, тобто *ἡδύς* "приємної" людини як "дружньої", "доброї", "невибагливої" – *φίλος, ἀγαθός* або *εὐκόλος* – узгоджується з образом "товариської" особистості (*ὀμιλητικός*) в Ісократі. Ядро комунікативних цінностей Арістотеля становить дружельюбність (*φιλία*), що периферійно пов'язана з такими якостями, як лагідність (*πραότης*) та скромність (*αἰσχύνη / αἰδώς*). Виявлено, що Арістотель, як і Ісократ, концептуалізував загальну стратегію (не)ввічливості через норми, близькі до максимум Ліча: Схвалення, Згода, Такт / Щедрість, Зобов'язання і Співчуття, з периферійними згадками про Скромність, та Стриманість думок і почуттів, які, очевидно, вважалися більш рідкісними і високо цінувалися в грецькому суспільстві.

Висновки. Хоча для обох авторів (не)ввічливість асоціюється передусім з дотриманням максимум Схвалення, Згоди і Такту, Арістотель, на відміну від Ісократі, згадує цінності Схвалення і Згоди удвічі частіше, ніж Такт, що реактивує давню гіпотезу М. Сіфіану (1992) про схильність грецької комунікативної культури до прояву радше позитивної, ніж негативної мовної ввічливості. Крім того, погляди Арістотеля узгоджуються з думкою сучасних лінгвопрагматиків про те, що мовленнєвий акт подяки найкраще можна витлумачити через максимум Зобов'язання. Отже, отримані результати підкреслюють актуальність сучасних прагматичних моделей для реконструкції ієрархії цінностей у давньогрецькій культурі та дають можливість порівняти античні і сучасні теорії (не)ввічливості.

Ключові слова: ввічливість, максимум, Джеффри Ліч, Арістотель, "Риторика", Ісократ.

Вступ

Попри нинішні значні зусилля, спрямовані на встановлення ізоморфних відповідностей між сучасними академічними студіями та комунікативними візіями Арістотеля, досі не було сформовано всебічного розуміння цих питань. Одними з найменш вивчених залишаються погляди Стагірита щодо (не)ввічливості, які ще досі не стали предметом ґрунтовного дослідження. Більше того, навіть після появи нещодавньої новаторської праці, присвяченої давньогрецькій (не)ввічливості (Unceta Gómez, & Berger, 2022), метапрагматичним питанням все ще не приділено належної уваги. Дане дослідження прагне не лише поставити під сумнів надмірно стриману позицію щодо існування античної теорії (не)ввічливості, а й спробувати описати суть рефлексій щодо давньогрецької комунікативної етики крізь призму ієрархії ціннісних констант, або інакше максимум. Поставлена мета передбачає розв'язання ряду завдань, пов'язаних з оцінюванням перспектив застосування максимум Ліча до давньогрецького матеріалу; зіставним аксіологічним аналізом міркувань Арістотеля та його старшого сучасника Ісократі; а також виявленням у корпусі Арістотеля додаткових свідчень для апробації сучасної теорії (не)ввічливості. При цьому підхід А. Заґо (Zago, 2022) може слугувати поштовхом для подолання різноманітних труднощів, які можуть виникати під час аналізу творів Арістотеля за допомогою сучасної метамови.

1. Три способи концептуалізації ввічливості у сучасній прагматиці

Перед тим як ми звернемося до методологічних проблем, зумовлених динамікою аристотелевих міркувань та його суто соціопрагматичним баченням (не)ввічливості, варто проаналізувати сучасні уявлення про те, що становить суть соціально прийнятної поведінки. П. Браун (Brown, 2015, pp. 326–327) виокремлює три

основні концепції ввічливості: (1) ввічливість як сукупність соціальних правил, (2) ввічливість як дотримання певних максимум та (3) ввічливість як управління "обличчям" (*face management*).

Перша концепція розглядає ввічливість як комплекс культурно-специфічних правил соціально прийнятної поведінки. Ці правила відображають конвенційні мовні форми, які узгоджуються з усталеними зразками поведінки або етикету. Незалежно від об'єкта дослідження – чи то японські соціальні маркери (Watts et al., 1992), чи характерні риси ввічливої людини в грецькому суспільстві (Sifianou, 2023) – такий підхід у підсумку має справу з наперед заданими соціальними цінностями, які часто завоюються підсвідомо.

Друга концепція, що має аналітичний характер, була запропонована Дж. Лічем (Leech, 1983). Вона визначає ввічливість як дотримання певних етичних цінностей, таких як Такт, Щедрість, Схвалення тощо. Відтак мовна ввічливість постає не просто як результат випадкових, культурно-специфічних конвенцій, а радше формується під впливом деяких сталих принципів, які більшою чи меншою мірою є універсальними. Принцип ввічливості Ліча (ПВ) водночас є і доповненням, і альтернативою до кооперативного принципу (КП) П. Грайса (Grice, 1975). Якщо КП зосереджується на утилітарних правилах комунікації, пояснюючи, як люди передають непрямі значення, порушуючи максимум якості, кількості, релевантності та способу, то ПВ відповідає на питання, чому люди використовують завуальовані форми висловлювань (Culprere, 2015, p. 6).

Третя концепція, заснована на моделі "роботи з обличчям" (*facework*) П. Браун і Дж. Левінсона (Brown, & Levinson, 1987), трактує ввічливість як доречність, що постає із взаємодії "інтеракційно релевантних прагнень (схвалення та

уникнення примусу)" (Brown, 2015, p. 328). Хоча підхід до ввічливості, заснований на "обличчі", виявився надзвичайно впливовим, сьогодні зростає інтерес до інших, ціннісно-орієнтованих підходів (Culpeper et al., 2019; Ogiertmann, & Saloustrou, 2020; Culpeper, & Tantucci, 2021; Culpeper, & Pat, 2021; Sifianou, 2023).

1.1. Підхід Ліча, заснований на максимах

Згідно з Лічем (Leech, 1983, p. 132), людська взаємодія керується шістьма комунікативними "чеснотами" або максимами: ТАКТ, ЩЕДРІСТЬ, СХВАЛЕННЯ, СКРОМНІСТЬ, ЗГОДА та СПІВЧУТТЯ. Ці максими функціонують для мінімізації неввічливих переконань та максимізації ввічливих.

У своїх пізніших працях Ліч (Leech, 2007; 2014) перебував цю структуру навколо п'яти основних ціннісних доменів – бажань, якостей, зобов'язань, думок та почуттів – які вважаються релевантними для учасників комунікації (О [інша людина] та S [сам, мовець]). До цих раніше встановлених норм він додав дві максими СТРИМАНОСТІ, які заохочують мовців пом'якшувати вираження своїх думок та емоцій, та дві максими ЗОБОВ'ЯЗАННЯ, які посилюють вимоги вдячності та вибачення, або зменшують необхідність на них відповідати (Leech, 2007, p. 182; 2014, pp. 96–8). Таким чином, остаточний набір із десяти обмежень Ліча (Leech, 2014, p. 91) має такий вигляд (табл. 1).

Таблиця 1

Компонентні максими Загальної стратегії ввічливості

Максими (виражені в наказовому способі)	Пов'язані цінності	Назва максими	Типові мовленнєві акти
(M1) надавай високої цінності бажанням Іншого	бажання	ЩЕДРІСТЬ	Комісиви
(M2) зменшуй значущість власних бажань		ТАКТ	Директиви
(M3) надавай високої цінності якостям Іншого	якості	СХВАЛЕННЯ	Компліменти
(M4) применшуй власні якості		СКРОМНІСТЬ	Самознецінення
(M5) підкреслюй власні зобов'язання перед Іншим	зобов'язання	ЗОБОВ'ЯЗАННЯ S перед O (мовця перед Іншим)	Вибачення, подяка
(M6) применшуй зобов'язання Іншого перед собою		ЗОБОВ'ЯЗАННЯ O перед S (Іншого перед мовцем)	Відповіді на подяку та вибачення
(M7) надавай високої цінності думкам Іншого	думки	ЗГОДА	Погодження, незгода
(M8) применшуй значення власні думки		СТРИМАНІСТЬ ДУМОК	Висловлення поглядів
(M9) надавай високої цінності почуттям Іншого	почуття	СПІВЧУТТЯ	Вітання, співчуття
(M10) применшуй власні почуття		СТРИМАНІСТЬ ПОЧУТТІВ	Приховування почуттів

У відповідь на попередню критику П. Браун і С. Левінсона (Brown, & Levinson, 1987, p. 4) та А.Вежбицької (Wierzbicka, 2003, p. ix) щодо універсальності максимумів у різних культурах цей набір моральних обмежень було об'єднано в єдину Велику стратегію ввічливості – VCB (Grand Politeness Strategy, GSP). Такий підхід висвітлює взаємозалежність ціннісних констант, які, однак, можуть мати різну вагу в різних культурах (Leech, 1983, p. 150; Leech, 2014, p. 111). Ця єдина "супер-максима" повинна слугувати загальною рамкою для дослідження мовленнєвої ввічливості.

1.2. Застосування підходу, заснованого на максимах, до корпусу Арістотеля

М. Теркурафі (Terkourafı, 2015) зауважила, що схема Ліча є достатньо гнучкою, щоб враховувати не лише конвенційні прояви ввічливості, але й неконвенційні. Це означає, що максими ввічливості можна розглядати як абстрактні комунікативні принципи, які мотивують мовлення незалежно від конкретних типів висловлювань, визначених у таксономії Дж. Серля (Searle, 1976) (див. крайня права колонка "Типові мовленнєві акти" табл. 1). Більшість сучасних досліджень у галузі прагматики використовують максими Ліча для вивчення експресивної ввічливості першого порядку, яка обмежується певними типами мовленнєвих актів (Jewad et al., 2020; Santoso et al., 2020; Raharjo et al., 2021; Culpeper i Pat, 2021). У даній роботі досліджуються метапрагматичні аспекти ввічливості з метою виявлення ієрархії давньогрецьких соціокультурних цінностей: які з них, згідно з Арістотелем, а також Ісократом, мають першорядне значення, а які – другорядне. Крім того, наш підхід відзначається гнучкістю у деталізації типів мовленнєвих актів, оскільки у теоретичних міркуваннях обох авторів лінгвістичні характеристики здебільшого відсутні.

Методи

Виклики, що постають унаслідок різноманітності та часткової непослідовності міркувань Арістотеля про (не)ввічливість, разом із потребою багатовимірною підходу до цієї теми, зумовили вибір кількох методів дослідження:

- *контекстуальний аналіз* – для дослідження значення ключових етико-комунікативних термінів у мовленнєвому контексті;
- *інтертекстуальний аналіз* – для виявлення основних і другорядних зв'язків між поняттями, пов'язаними з мовною ввічливістю, у різних главах "Риторики", а також в інших етичних трактатах Арістотеля;
- *порівняльний аналіз* – для того, щоб осмислити арістотелівську концепцію у ширшому контексті давньогрецької думки, зокрема, Ісократ та Ксенофонт; а також для аналізу подібностей і відмінностей між античними та сучасними теоріями (не)ввічливості.

Матеріалом дослідження послужила "Риторика" Арістотеля, його чотири відомі трактати з етики, а також фрагмент промови Ісократ "До Демоніка".

Хоча немає остаточного консенсусу щодо хронологічної послідовності або, в окремих випадках, автентичності всіх етичних праць Арістотеля, тим не менш існує згода стосовно справжності перших книг "Риторики", ядро якої вважається найдавнішим серед згаданих творів, "Нікомахової етики" (NE) та "Евдемової етики" (EE). При цьому визначення часу створення цих трактатів залишається проблематичним. Попри те, що датування всієї "Риторики" залишається нез'ясованим, основна частина твору (I.4–15 та II.1–17), схоже, була написана під час першого перебування Арістотеля в Афінах (Rapp, 2023). Хронологія "Етик" ґрунтується на поглядах одного з найавторитетніших вчених у цій галузі, Е. Кенні (Kennedy 2016). Короткий трактат "Про чесноти й вади" (Vir.) є, згідно з П. Сімпсоном (Simpson, 2014), у кращому випадку, навчальним посібником для студентів для

філософського аналізу, але найімовірніше цей твір був написаний приблизно через два століття після смерті Арістотеля:

- *Rhetoric* (I.4–15 and II.4.1–20) (*Rh.*), 367–347 BCE;
- *Nicomachean Ethics* (*NE*), 353–347 BCE;
- *Eudemian Ethics* (*EE*), 335–322 BCE;
- *Magna Moralia* (*MM*), після 335 BCE.

Результати

2. Аксіологічна концептуалізація ввічливості в Арістотеля

2.1. Моральний порядок ввічливості

Моральний порядок, тобто "культурно-специфічна ідеологія щодо того, що вважається правильним чи неправильним", є однією з найбільш обговорюваних тем у сучасних лінгвопрагматичних працях аксіологічного спрямування (Culprerep, & Tantucci, 2021, p. 148). Оскільки сучасне поняття ввічливості розглядається у межах морального порядку як в етичному, так і в комунікативному вимірі, то не дивно, що у своїх працях Арістотель аналізував *дружелюбність як ввічливість* поруч з іншими спорідненими моральними чеснотами, такими як *правдивість, лагідність і скромність*.

Те, що комунікативна поведінка нерозривно пов'язана із соціальними правилами, ілюструє таке висловлювання Арістотеля:

δοκεῖ καὶ ἐνταῦθα εἶναι ὀμιλία τις ἐμμελής, καὶ οἷα δεῖ λέγειν καὶ ὡς, ὁμοίως δὲ καὶ ἀκούειν. διοίσει δὲ καὶ τὸ ἐν τοιοῦτοις λέγειν ἢ τοιοῦτων ἀκούειν. δῆλον δ' ὡς καὶ περὶ ταῦτ' ἔστιν ὑπερβολὴ τε καὶ ἔλλειψις τοῦ μέσου. *Здається, існує певна гармонія у спілкуванні, і зокрема, щодо того, що говорити і як, і те саме стосується слухання. Матиме значення також перед ким говорити або кого слухати. І ясно, що й у цих [платанях] можна або перевищити міру, або виявити нестачу* (*NE 1127b₃₄–1128a₃*, пор. *NE 1126b_{28–30}*).

Відповідно до цього уривку, певні норми, спільні для членів суспільства, покликани забезпечити належну соціальну дистанцію між учасниками шляхом встановлення межі їхньої свободи під час комунікативної взаємодії. Ці правила стосуються як того, що говориться, так і як це говориться, і обидва параметри можуть оцінюватися шкалярно. Різні синонімічні терміни, пов'язані з комунікативною доречністю, яскраво передають їхню регуляторну функцію:

- "гармонійно", "те, що пасує": ἐμμελῶς *Rh.* 2.4.13 = 1381a₃₅; ἐμμελής *NE 1127b₃₄*, ἐμμελέστερον *NE 1127b₈*; οἷα ... ἀρμόττει *NE 1128a_{18–19}*;
- "належність", "належним чином": τὸ πρέπον *NE 1127a₂*; τινα πρέποντα *NE 1128a₁₉*; μὴ ἀπρεπῆ *NE 1128a₂₆*; ὡς δεῖ *NE 1108a₂₇*, 1126b₂₄, 28; ἀ δεῖ καὶ ὡς δεῖ *NE 1126b₁₈*;
- "відповідно правилу принципу": τὸ μὲν οὖν κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον *NE 1103b_{30–31}*; κατὰ τὸν λόγον *EE 3.1234a₁₁*.

Формулювання норм ввічливості на зразок ὁ γὰρ ἀγαθὸς ταῦτα δρᾷ "так чинить добра людина" (*Rh.* 1381b₁₀) та οἷα τῷ ἐπιεικῆ καὶ ἐλευθερίῳ ἀρμόττει "те, що личить добродесному і шляхетному" (*NE 1128a₁₇*) дають уявлення про соціальні й культурні цінності, що лежали в основі внутрішньогрупових взаємодій. Деякі з цих характеристик можуть сприяти встановленню зв'язку між ввічливістю та високим соціальним статусом. Чимало термінів, якими описували тактовних осіб, вказують на тих, хто здобув соціальний вплив завдяки благородному походженню чи освіті: ἐλευθέριος "той, хто говорить чи діє як вільна (ліберальна) людина; шляхетний, дотепний" *Rh.* 3.18.7 = 1419b₅, *NE 1128a_{18,16,31}*, пор. *Vir.* 1250b_{28–31}; ἐπιεικῆς "добродесний; з вищих чи освічених верств" *NE 1128a₁₈*; τετραδεδυμένος "освічений" *NE 1128a₂₁*, *Xen. Cyrop.* 1.2.3; χαρίεις "витончена людина" *NE 1095a₁₈*, b₂₂, 1127b₂₃, 1128a₃₁, 1128b₁; та καλός "прекрасний, благо-

дний" *NE 1120a_{23–24}*, *Vir.* 1250b₂₉; пор. ἀστεῖος "городянин, вихований у місті" *Isoc. Nicocl.* 34, *Xen. Cyrop.* 2.2.12. Отже, як свідчить технічна мова Арістотеля та його використання термінів, пов'язаних із ввічливістю, таких як εὐσχήμονα *NE 1128a₆*, εὐσχημοσύνη *NE 1128a₂₅* "присстойність, етикет" і τὸ καλὸν καὶ τὸ συμφέρον "прекрасне і корисне" *NE 1126b₂₉*, (не)ввічливість слід розглядати як відображення в комунікації морального порядку, тобто того, "що вважається (не)доречним у суспільному сенсі" (Kádár, 2017).

У наступних розділах ми розглянемо давньогрецьку ввічливість як ієрархічну конфігурацію набору максим.

2.2. Аналіз максим ввічливості в "Риторичі" Арістотеля

Майже вся II книга "Риторики" Арістотеля присвячена емоційним та етичним аргументам. Вона починається з опису емоцій, які може викликати оратор, а четвертий розділ зосереджується безпосередньо на прихильності (τὴν φίλιαν καὶ τὸ φίλεῖν, *Rh.* 2.4.1). Давньогрецький термін φίλια охоплює широкий спектр міжособистісних стосунків – від глибокої, навіть інтимної, емпатії до легкої, необов'язкової дружелюбності. Це робить його зручним для ізоморфного дослідження дружби і ввічливості. Так, перші сім частин II книги *Rh.* 2.4.1–7 визначають дружбу – і, відповідно, дружелюбність, властиву громадянським відносинам, – як взаємну емпатію, що ґрунтується на спільній системі цінностей. Подальші частини, зокрема *Rh.* 2.4.12–20, підкреслюють риси соціальної поведінки, які вважалися привабливими й сприяли розвитку емпатії: Схвалення; Згода; Такт; Співчуття.

У "Риторичі", як і в етичних працях Арістотеля, визначення належної й ввічливої комунікативної поведінки поділяється на дві сфери: приємність у повсякденних життєвих обставинах та приємність у дозвіллі. У цих двох типах комунікативних ситуацій ввічлива людина характеризується термінами εὐκόλος "добродушний, невибагливий, задоволений" (*Rh.* 2.4.12) та ἐπιδέξιος "тактовний, кмітливий, спритний" (*Rh.* 2.4.13). Обидві лексеми можна співвіднести з визначенням максими Такту, пов'язаної з доменом "бажань". Однак перший термін, εὐκόλος, як свідчить його словникове тлумачення, охоплює ширший спектр значень, що поєднує кілька етичних цінностей:

- Такт (бажання: "легко задовольняється" *Ag. Ra.* 82; "задоволений своєю їжею" *Plu. Lys.* 16);
- Згода (думки: "миролюбний, у злагоді з іншими" *Ag. Ra.* 359);
- СТРИМАНІСТЬ ПОЧУТТІВ (почуття: "спокійний", "терплячий" *Arist. NE 1100b₃₁*).

Більш детальний контекстуальний аналіз уривку, пов'язаного з багатозначним терміном οἱ εὐκόλοι, демонструє його відповідність кільком комунікативним нормам (табл. 2, в якій цитата з *Rh.* 2.4.12 поділена на частини відповідно до опису максим Ліча). Спершу ввічливість визначається через максимум Схвалення (у негативній формі): καὶ μὴ ἐλεγκτικῶ τῶν ἀμαρτανόμενων – "ті, хто не схильні прискіпуватися до чужих помилок" (табл. 2, ч. 2). Потім він відображає максимум Згоди, про що свідчить вказівка на уникання рис на кшталт φιλόκοι "честолюбні, схильні до суперечок" та δυσέριδες "сварливі, незговірливі" (табл. 2, ч. 3). Нарешті, поведінка, позначена такими характеристиками, як: μαχητικῶι або μαχόμενοι, одночасно відповідає порушенням максими Такту, спрямованої на задоволення бажань Іншого. Арістотель узагальнює цей принцип у вислові οἱ δὲ μαχόμενοι τὰναντία φαίνονται βούλεσθαι – "бажання тих, хто конфліктує, видаються протилежними [одне одному]" (табл. 2, ч. 4), пропонуючи ширше тлумачення комунікативної етики.

Таблиця 2

Аналіз максим, що ґрунтується на "Риториці" Арістотеля 2.4.12–13		
№	Maxims	Aristot. Rh. 2.4.12–13
1	BCB*	[12] ἐπι τοὺς ἡδείς συνδιαγαγεῖν καὶ συνδιημερεῦσαι: <i>Крім того, ті, з ким приємно жити або проводити час</i>
	BCB*	τοιοῦτοι δ'οἱ εὐκολοὶ <i>такими є добродушні</i>
2	СХВАЛЕННЯ	καὶ μὴ ἐλεγκτικοὶ τῶν ἀμαρτανομένων <i>і не схильні прискіпуватися до помилок</i>
3	ЗГОДА	καὶ μὴ φιλόνικοι μηδὲ δυσέριδες <i>не задирливі, і не сварливі</i>
4	ТАКТ	(πάντες γὰρ οἱ τοιοῦτοι μαχητικοί, οἱ δὲ μαχόμενοι τὰναντία φαίνονται βούλεσθαι) <i>(бо всі такі особи схильні до агресії, а бажання людей у конфлікті здаються протилежними)</i>
5	ЩЕДРІСТЬ / ТАКТ ἐπιδέξιος cf. NE 1128a _{17, 33}	[13] καὶ οἱ ἐπιδέξιοι καὶ τῷ τωθάσει καὶ τῷ ὑπομείναι· ἐπὶ ταῦτο γὰρ ἀμφοτέρως στεῦδουσι τῷ πλησίον, δυνάμενοι τε σκώπτεσθαι καὶ ἐμμελῶς σκώπτοντες. <i>Подобаються також ті, хто вміє пожартувати і ті, хто може сприйняти жарт, адже обидві сторони взаємно прагнуть одного й того, тому вони здатні витримати глузування і доречно відповісти на нього</i>

Неодноразове використання агоністичної лексики (ἐλεγκτικοί, φιλόνικοι, δυσέριδες, μαχητικοί, μαχόμενοι) свідчить про те, що Згода була центральною у розумінні ввічливості Арістотелем. Проте в кожному сегменті свого визначення чемності Арістотель, здається, розбиває загальне розуміння як оі εὐκολοὶ / ἡδείς на низку вужчих значень, починаючи зі Схвалення, і зрештою формулює його у ширшій концепції (не)ввічливої поведінки як (не)задоволення бажань іншої сторони. У наступному уривку (Rh. 2.4.14–20, табл. 3), де явно переважає максима Схвалення, Арістотель посиляється також і на максими Зобов'язання: καὶ τοὺς μὴ

ὄνειδιστὰς μήτε τῶν ἀμαρτημάτων μήτε τῶν εὐεργετημάτων "ті, хто не докоряє нам ні нашими помилками, ні тими вчиненими нам благодіяннями" (Rh. 2.4.16, табл. 3, ч. 2), і на максиму СТРИМАНОСТІ ПОЧУТТІВ: καὶ τοὺς μὴ ἀντιτείνοντας τοῖς ὀργιζομένοις ἢ σπουδαίοισιν· μαχητικοὶ γὰρ οἱ τοιοῦτοι "ті, хто не перечить розгніваним або тим, які чимось переймаються, бо такі люди схильні до агресії" (Rh. 2.4.19, табл. 3, ч. 3). Таким чином, у відносно стислому визначенні належної соціальної поведінки Арістотель охоплює більшість максим Ліча.

Таблиця 3

Аналіз максим, що ґрунтується на 2.4.14–20		
№	Максими	Aristot. Rh. 2.4.14–20
1	СХВАЛЕННЯ	[14] καὶ τοὺς ἐπαινοῦντας τὰ ὑπάρχοντα ἀγαθὰ, καὶ τούτων μάλιστα ἃ φοβοῦνται μὴ ὑπάρχειν αὐτοῖς. <i>"І тих, хто хвалить наші добрі якості, особливо ті, щодо яких ми боїмося, що їх у нас немає"</i>
		[15] καὶ τοὺς καθαρείους περὶ ὄψιν, περὶ ἀμπεχόνην, περὶ ὄλον τὸν βίον. <i>"ті, хто охайний у своєму зовнішньому вигляді й одязі та веде чистий (порядний) спосіб життя"</i>
2	СХВАЛЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ О перед S / S перед O (імплицитно)	[16] καὶ τοὺς μὴ ὄνειδιστὰς μήτε τῶν ἀμαρτημάτων μήτε τῶν εὐεργετημάτων· ἀμφοτέροι γὰρ ἐλεγκτικοί. <i>"ті, хто не докоряє нам ні нашими помилками, ні тими вчиненими нам благодіяннями, адже і те, й інше схиляє до осудливості"</i>
3	СТРИМАНІСТЬ ПОЧУТТІВ / СПІВЧУТТЯ	[17] καὶ τοὺς μὴ μνησικακοῦντας, μηδὲ φυλακτικούς τῶν ἐγκλημάτων, ἀλλ' εὐκαταλλάκτους· οἷους γὰρ ἂν ὑπολαμβάνωσιν εἶναι πρὸς τοὺς ἄλλους, καὶ πρὸς αὐτοὺς οἴονται. <i>"ті, хто не плекає злоби й не пам'ятає про завдані їм кривди, а легко примиряється; адже ми вважаємо, що вони будуть до нас такими, якими, як нам здається, вони є до інших"</i>
4	СХВАЛЕННЯ	[18] καὶ τοὺς μὴ κακολόγους μηδὲ εἰδότας μήτε τὰ τῶν πλησίον κακὰ μήτε τὰ αὐτῶν, ἀλλὰ τὰγαθὰ. <i>"І тих, хто не схильний до лихослів'я і не прагне знати ні вади ближніх, ні власні, але тільки добрі якості"</i>
5	ЗГОДА / ТАКТ	[19] ὁ γὰρ ἀγαθὸς ταῦτα δρᾷ. καὶ τοὺς μὴ ἀντιτείνοντας τοῖς ὀργιζομένοις ἢ σπουδαίοισιν· μαχητικοὶ γὰρ οἱ τοιοῦτοι. <i>"Адже так чинить добра людина. І тих, хто не перечить розгніваним або тим, які чимось переймаються; адже такі люди схильні до агресії"</i>
6	СХВАЛЕННЯ	καὶ τοὺς πρὸς αὐτοὺς σπουδαίως πως ἔχοντας, οἷον θαυμάζοντας αὐτοὺς καὶ σπουδαίους ὑπολαμβάνοντας καὶ χαίροντας αὐτοῖς. <i>"І тих, хто виявляє до них певну прихильність, наприклад: захоплюється ними, вважає їх гідними поваги і тішиться їхнім товариством"</i>
7	ЩЕДРІСТЬ / BCB	[20] καὶ ταῦτα μάλιστα πεπονθότας περὶ ἃ μάλιστα βούλονται αὐτοὶ ἢ θαυμάζεσθαι ἢ σπουδαῖοι δοκεῖν εἶναι ἢ ἡδείς. <i>"Особливо тих, хто так ставиться до нас у тому, чого ми найбільше прагнемо, щоб нами або захоплювалися, або вважали гідними, або приємними"</i>

Опис Арістотелем належної соціальної поведінки (Rh. 2.4.12–20) тісно перегукується з формулюваннями, що містяться в промові Ісократ "До Демоніка" (1.31). Хоча Ісократ називає ввічливу людину не εὐκολος (Arist.Rh. 2.4.12), ἐπιδέξιος (2.4.13), ἀγαθός (2.4.19), σπουδαῖος (2.4. 20) чи ἡδύς (2.4.12, 20), а ὀμιλητικός – "товариський", основні аспекти визначення залишаються тими самими (табл. 4). Ввічливість характеризується як

заперечення комунікативно нерелевантної поведінки і формулюється за допомогою схожих агоністичних термінів щодо (не)дотримання балансу в домені "думки" (Згода: дусеріс "сварливий", φιλόνικος "схильний до суперечок", пор. Arist.Rh. φυλακτικός "злопам'ятний"), "бажання" і "почуття" (ТАКТ / СТРИМАНІСТЬ ПОЧУТТІВ: дуσάρεστος "той, кого важко задобрити чи задовольнити"; "прискіпливий, вере-

длиний", пор. *Rh.* μαχητικός, μαχόμενός "схильний до агресії", а також у "якостях" (Схвалення: φιλαίτιος "той, хто схильний знаходити провину", φιλεπιτητής "осудливий, надмірно критичний", пор. *Rh.* κακολόγος "схильний до злослів'я", ἐλεγκτικός "викривальний"). Прикметно, що лише два позначення порушення максими Згоди

(δύσερις – "сварливий" та φιλόνομος – "схильний до суперечок") зустрічаються в обох авторів (*Arist.Rh.* 2.4.12; *Isoc.* 1.31.2). Інші ж негативні характеристики притаманні або лише тезаурусу Арістотеля (μαχητικός, μαχόμενός *Rh.* 2.4.12, ἐλεγκτικός *Rh.* 2.4.16, φιλακτικός *Rh.* 2.4.17, κακολόγος *Rh.* 2.4.18), або Ісократу (δυσάρεστος 1.31.2, φιλαίτιος, φιλεπιτητής 1.31.10).

Таблиця 4

Аналіз максим, що ґрунтується на фрагменті промови Ісократу "До Демоніка" (1.31)

№	Максими	Isoc. Dem. 31
	ομιλητικός – <i>товариський, привітний</i>	1 ομιλητικός δ' ἔσει "Але ти маєш бути привітним"
1	ЗГОДА	2 μὴ δύσερις ὦν "ти не повинен бути сварливим"
2	ТАКТ / ЗГОДА	μηδὲ δυσάρεστος, μηδὲ πρὸς πάντας φιλόνομος "ані роздратованим, ані задирливим"
3	СТРИМАНІСТЬ ПОЧУТТІВ / СПІВЧУТТЯ	μηδὲ πρὸς τὰς τῶν 3 πλησιαζόντων ὀργὰς τραχέως ἀπαντῶν, μηδ' ἂν ἀδίκως 4 ὀργιζόμενοι τυγχάνωσιν, ἀλλὰ θυμουμένοις μὲν αὐτοῖς 5 εἴκων, πεταυμένοις δὲ τῆς ὀργῆς ἐπιπλήττων "не відповідай різко на гнів оточення, навіть якщо вони гніваються безпідставно, а поступайся тим, хто перебуває у запалі пристрасті, й докоряй, коли їхній гнів ущухне"
4	ЩЕДРІСТЬ	μηδὲ παρὰ 6 τὰ γελοῖα σπουδάζων "уникай бути серйозним, коли доречно веселість"
5	ТАКТ	μηδὲ παρὰ τὰ σπουδαῖα τοῖς γελοίοις 7 χαίρων (τὸ γὰρ ἄκαιρον πανταχοῦ λυπηρόν) "і не радій смішному тоді, коли йдеться про серйозне (бо невчасне завжди неприємне)"
6	ЩЕДРІСТЬ / ЗОБОВ'ЯЗАННЯ S перед O	μηδὲ τὰς 8 χάριτας ἀχαρίστως χαριζόμενος, ὅπтер πάσχοουσιν οἱ πολλοί, 9 ποιοῦντες μὲν, ἀηδῶς δὲ τοῖς φίλοις ὑπουργοῦντες "і не надавай послуг негречно, як робить більшість, коли змушені допомагати друзям, але роблять це неохоче"
7	СХВАЛЕННЯ	μηδὲ 10 φιλαίτιος ὦν, βαρὺ γάρ, μηδὲ φιλεπιτητής, παροξυντικὸν γάρ. <i>і не будь "схильним до прискіпування, оскільки це обтяжливо, ані до надмірної осудливості, бо це дратує"</i>

Порівняльний аксіологічний аналіз текстів двох давньогрецьких авторів доводить системну тотожність розуміння ввічливості. Характерно, що збігається не лише сам набір максим, а й їхня пріоритетність. І у фрагменті промови Ісократу (1.31), і в арістотелівській "Риторичі" ключовими цінностями, що асоціюються з ввічливістю, є ТАКТ, ЗГОДА і СХВАЛЕННЯ. Натомість ЩЕДРІСТЬ, СТРИМАНІСТЬ ПОЧУТТІВ, СПІВЧУТТЯ, а також різні форми ЗОБОВ'ЯЗАНЬ належать до більш периферійних уявлень про комунікативну етику. Деякі з максим Ліча, такі як: СКОРОМНІСТЬ і СТРИМАНІСТЬ думок, – взагалі не знаходять підтвердження в обох грецьких пасажах. Наскільки релевантні ці попередні висновки, спробуємо дізнатися з ретельнішого прочитання "Риторичі", а також з інших трактатів Арістотеля.

2.3. Максими ввічливості та їхній зв'язок з комунікативними актами

Порушення максим, які згадуються в інших главах II книги "Риторичі", у "Нікомаховій" та "Евдемовій" етиках Арістотеля, не лише ведуть до кращого усвідомлення відповідних норм поведінки, а й подекуди дають уявлення про типові мовленнєві акти, які цими правилами керуються.

• ТАКТ

За Лічем (Leech), максима ЩЕДРОСТІ найбільше проявляється в запрошеннях та пропозиціях, тоді як ввічливі прохання керуються ТАКТОМ. Ці прояви тактовності властиві великодушній (μεγαλόψυχος) та шляхетній людині (ἐλευθέριος):

οὐκ ἂν εἶη δὲ οὐδ' αἰτητικός· οὐ γὰρ ἐστὶ τοῦ εὖ ποιοῦντος εὐχερῶς εὐεργετῆσθαι. [Шляхетна людина] також не буде схильна просити послуг, адже той, хто надає благодіяння, неохоче їх приймає (NE 1120a33-34);
μεγαλόψυχου δὲ καὶ τὸ μηδενὸς δεῖσθαι ἢ μόλις, ὑπηρετεῖν δὲ προθύμως, καὶ πρὸς μὲν τοὺς ἐν ἀξιώματι καὶ εὐτυχίαις μέγαν εἶναι, πρὸς δὲ τοὺς μέσους μέτριον. Великодушній людині властиво ніколи не просити допомоги

в інших, натомість охоче надавати свої послуги; шанувати себе перед людьми високого становища і достатку, проте бути чемною й приязною до осіб середнього стану (NE 1124b17-20).

На думку Арістотеля, прохання підвищує статус того, хто просить, і знижує статус того, хто має це прохання виконати:

καὶ οἷος εἶ ποιεῖν, εὐεργετούμενος δ' αἰσχύνεται· τὸ μὲν γὰρ ὑπερέχοντος, τὸ δ' ὑπερεχομένου. [Великодушна людина] охоче робить добро іншим, але соромиться приймати благодіяння, адже перше є ознакою переваги, а друге – меншовартості (NE 1124b9-10).

Відповідно прохання загрожує обличчю адресата, змушуючи людину подекуди почуватися приниженою:

καὶ ἐν οἷς μηδὲν ἀποτετυχῆσαι· ὥσπερ γὰρ θαυμαζόμενοι διάκεινται· διὸ καὶ τοὺς πρῶτον δεηθέντας τι αἰσχύνονται ὡς οὐδὲν πῶ ἡδοξηκότες ἐν αὐτοῖς [Людам соромно], перед тими, до кого вони ще не зверталися [з проханням], бо їм здається, що їх дуже цінують. З цієї причини їм соромно перед тими, хто просить у них щось уперше, адже вони ще ніколи не втрачали їхньої доброї думки" (*Rh.* 2.6.20=1384b12-14).

• ЗОБОВ'ЯЗАННЯ (S до O / O до S)

У сучасних дослідженнях ввічливості максима ЗОБОВ'ЯЗАННЯ асоціюється з принципом взаємності, що визначається як "обмеження на людську взаємодію, яка чинить тиск, аби відповідати сприйнятій або очікуваній (не)ввічливості інших учасників, і таким чином підтримувати баланс "платежів". Арістотель також зауважує, що кожен акт доброї волі благодійника створює взаємні зобов'язання для одержувача. Своєю чергою, вдячність одержувача (ἀντευεργετικός) накладає вторинні зобов'язання (πρoσοφλήσει 'буде зобов'язаним', NE 1124b11) на благодійника. Отже, перебільшене вираження щедрості чи зворотної вдячності може бути витлумачено як акт, що

загрожує "обличчю" адресата. Тому в "Риторикі" Арістотель згадує ситуацію порушення максими Зобов'язання, коли надмірна щедрість, яка зобов'язує відповісти ввічливою вдячністю, натомість зустрічається з невдячною відповіддю і провокує "пропорційну" зворотну критику:

καὶ τὸ ὑφ' ἑτέρου εὐπάσχειν, καὶ τὸ πολλάκις, καὶ ὃ εὐῆτοίησεν ὀνειδίσειν: μικροψυχίας γὰρ πάντα καὶ ταπεινότητος σημεῖα. "Приймати послуги від іншого і часто, а також робити добро, а потім дорікати за це; адже все це ознаки дріб'язковості та приниження душі" (Rh. 2.6.10 = 1384a3-4).

• СКОРМНІСТЬ ТА СТРИМАНІСТЬ ДУМОК

Скромність (αἰσχύνη/αἰδώς)¹, або інакше сором, визначені Арістотелем як психологічне враження від погіршення репутації (περὶ ἀδοξίας φαντασία Rh 2.6.14=1384a22, φόβος τῆς ἀδοξίας NE 1128b11-12), не вважалася чесною, а скоріше почуттям, що виражається соматичними проявами (NE 1128b13-15)². Однак у "Великій етиці" (MM 29.2)³, останній праці етичного корпусу Арістотеля, скромність як повага, виражена вербально або невербально, зараховується до моральних якостей. На думку Арістотеля, сором'язливість доречна насамперед для молоді, оскільки служить коригувальним запобіжником проти їхньої схильності діяти імпульсивно. Хоча тенденція до αἰσχύνη / αἰδώς у молоді похвальна, сором'язливість у старших людей не вважається чесною, оскільки від них очікується така поведінка, яка не дає приводу для сорому. У "Риторикі" Арістотель засуджує вербальну поведінку тих, хто прожив багато років і зробив багато помилок, так і залишається невпевненим в усьому. Такий нерішучий стан розуму може відбиватися як в їхній мові тіла, так і в мовленні:

καὶ οἴονται, ἴσασι δ' οὐδέν, καὶ ἀμφιδοξοῦντες προσιθέασιν αἰεὶ τὸ ἴσως καὶ τάχα, καὶ πάντα λέγουσιν οὕτως, ταῦτως δ' οὐδέν. "Вони завжди "задають", але нічого "не знають"; і у своїй нерішучості завжди додають "можливо" або "мабуть"; усі їхні висловлювання такого роду, ніколи не є безапеляційними" (Rh. 2.13.2=1389b18-20).

Таким чином, незважаючи на свій похилий вік, деякі літні люди пом'якшують силу своїх думок, використовуючи хеджування (hedges). Ця мовленнєва стратегія цілком відповідає максимі СТРИМАНІСТІ думок (Leech, 2014, p. 97). Тонка відмінність між максимами СТРИМАНІСТІ думок і СКОРМНОСТІ, яку Ліч подає як контраст між низькою цінністю думок мовця, з одного боку, та його якостей, з іншого, менш проявлена в Арістотеля. Якщо термін ἀδοξία в його визначенні скромності чітко асоціюється з поганою репутацією та ганьбою, то його антонім, δόξα, охоплює ширший спектр значень, починаючи від судження про щось до думки, яку інші мають про когось, і, зрештою, до доброї репутації та честі. Арістотель стверджує, що шаноблива поведінка, яка виникає через високу оцінку якостей іншого, змушує мовця надавати високу цінність і його думкам:

ἐπεὶ δὲ περὶ ἀδοξίας φαντασία ἐστὶν ἡ αἰσχύνη, καὶ ταύτης αὐτῆς χάριν ἀλλὰ μὴ τῶν ἀποβαινόντων, οὐδεὶς δὲ τῆς δόξης φροντίζει ἀλλ' ἢ διὰ τοὺς δοξάζοντας, ἀνάγκη τοῦτους αἰσχύνεσθαι ὡν λόγον ἔχει. "І оскільки сором є враженням щодо ганьби, і це щодо неї самої, а не її наслідків; і оскільки ніхто не зважає на думку інших, окрім як заради тих, хто її дотримується, з цього випливає, що люди відчувають сором перед тими, на кого вони зважають" (Rh. 2.6.14=1384a21-25; cf. EE 3.1233b26-29⁴).

Це свідчить про те, що, за Арістотелем, дотримання максими Схвалення щодо людських якостей не лише обернено корелює з дотриманням максими СКОРМНОСТІ, як це виявлено у системі Ліча, а й також прямо відповідає нормі СТРИМАНІСТІ думок. Крім того, СКОРМНІСТЬ (αἰδώς) можна навіть розглядати крізь призму правдивості, оскільки її протилежністю є хвастощі (Rh. 2.6.11=1384a4-6). Згідно з Арістотелем (NE 1124b28-30), особи, які вдаються до самоприниження (εἴρωνες), навіть якщо воно удаване чи перебільшене, можуть сприйматися як більш ввічливі (χαριέστεροι). Причина полягає в тому, що така поведінка демонструє скромність, яка уникає пихатості й нав'язливого висловлювання власної думки:

οἱ δ' εἴρωνες ἐπὶ τὸ ἔλαττον λέγοντες χαριέστεροι μὲν τὰ ἦθη φαίνονται· οὐ γὰρ κέρδους ἕνεκα δοκοῦσι λέγειν, ἀλλὰ φεύγοντες τὸ ὀγκρόν· μάλιστα δὲ καὶ οὗτοι τὰ ἐνδοξα ἀπαρνοῦνται, οἷον καὶ Σωκράτης ἐποίει (NE 1127b22-26). "Особи, які применшують власні заслуги, видаються більш витонченими у характері, адже їхня нещирість виглядає такою, мотивується не корисливістю, а прагненням уникнути пихатості, особливо тому, що вони заперечують загальноприйняті погляди, як це робив Сократ".

Арістотель пояснює, що самоприниження виникає як стратегія створення образу доступності в ієрархічній комунікації "зверху вниз", коли "великодушний і шляхетний" (μεγαλόψυχος, NE 1124b23) звертається до більш соціально вразливого співрозмовника. В іншому випадку згадується шляхетність Сократа (NE 1127b25-26). Таким чином, ввічливість, заснована на дотриманні максими СКОРМНОСТІ та / або СТРИМАНІСТІ у висловлюванні думок, очевидно, була рідкісною і високо цінувалася в грецькому суспільстві.

• СПІВЧУТТЯ ТА СТРИМАНІСТЬ ПОЧУТТІВ

Якщо СКОРМНІСТЬ вважається порівняно рідкісною якістю, притаманною насамперед молоді, то Співчуття можуть відчувати як молоді, так і старші люди, хоча й з різних причин: καὶ ἐλεητικοὶ διὰ τὸ πάντας χρηστοῦς καὶ βελτίους ὑπολαμβάνειν. "І вони схильні до співчуття, бо вважають, що всі люди – добродесні й кращі за них самих" Rh. 2.12.15=1389b8-9; ἐλεητικοὶ δὲ καὶ οἱ γέροντες εἰσιν, ἀλλ' οὐ διὰ ταῦτα τοῖς νέοις: οἱ μὲν γὰρ διὰ φιλανθρωπίαν, οἱ δὲ δι' ἀσθένειαν. "Літні, так само як і молоді, схильні до співчуття, але не з тієї самої причини; молоді виявляють співчуття з людяності, а літні

¹ Ксенофонт уживає αἰδώς та похідні від нього форми для позначення шанобливого ставлення з боку осіб вищого статусу до соціального становища чи віку: αἰδώς – "повага" (Cyrus. 8.1.33), αἰδέομαι – "виявляти пошану (до віку, становища)" [протиставляється (εὐ)καταφρονέω – "зневажати, ставитися зневажливо"] (Mem. 3.5.15), ὑπαίθεομαι – "виявляти певну повагу до іншого" (Hell. 5.3.20).

² ἐριθραίνονται γὰρ οἱ αἰσχυνόμενοι, οἱ δὲ τὸν θάνατον φοβούμενοι ὡχρῶσιν. σωματικὰ δὲ φαίνεται πως εἶναι ἀμφοτέρα, ὅπερ δοκεῖ πάθος μάλλον ἢ ἕξις εἶναι. "Ті, хто відчуває сором, червоніють, а ті, хто боїться за своє життя, бліднуть; отже, обидва стани певною мірою є тілесними проявами, що вказує радше на почуття, ніж на усталену рису характеру" (NE 1128b13-15).

³ ἢ δὲ αἰδώς καὶ ὁ αἰδήμων μεσότης τῆς τοῦτων. οὔτε γὰρ ἀπαντα καὶ πάντως, ὡς ὁ ἀναίσχυντος, καὶ ἐρεῖ καὶ πράξει, οὔτε ὡς ὁ καταπλήξ, ἐν παντί καὶ πάντως εὐλαβηθήσεται, ἀλλὰ πράξει καὶ ἐρεῖ ἐν οἷς δεῖ καὶ ἄ δεῖ καὶ ὅτε δεῖ. "...Але скромність і скромна людина є серединою між цими крайнощами. Адже вона не буде говорити й робити будь-що за будь-яких обставин, як безсоромна, і не буде, як сором'язлива, боятися на кожному кроці та за будь-яких умов, а говоритиме й робитиме те, що слід, там, де слід, і тоді, коли слід" (MM 29.2).

⁴ αἰδώς δὲ μεσότης ἀναίσχυντίας καὶ καταπλήξεως: ὁ μὲν γὰρ μηδεμίαν φροντίων δόξης ἀναίσχυντος, ὁ δὲ πάσης ὁμοίως καταπλήξ, ὁ δὲ τῆς τῶν φαινομένων ἐπιτεκνῶν αἰδήμων. "Скромність – це середній стан між безсоромністю та сором'язливістю: той, хто не зважає на думку жодного, є безсоромним; той, хто зважає на думку всіх, є сором'язливим; той, хто зважає на думку тих, хто здається добродесним, є скромним" (EE 3.1233b26-29).

– зі слабкості" *Rh.* 2.13.15=1390a₁₈₋₂₀. Жалості (ἔλεος), схожої на максимум Співчуття Ліча ("надати високу цінність почуттям О"), приділяється обмежена увага у працях Арістотеля, за винятком "Риторики" (2.8) та, імовірно, неавтентичної праці "Про чесноти та вади" (1250b₃₁₋₃₄), де ця чеснота асоціюється з витонченою ліберальною особистістю. Зокрема, є уривки, які згадують Співчуття серед прикладів емпатичної поведінки:

καὶ τὸ ὑπεραλλεῖν ἀλοοῦντι παρόντα, καὶ τὰλλα πάντα ὅσα τοιαῦτα: κολακείας γὰρ σημεῖα. "[ганебно] надмірно виявляти скорботу через чуже горе, коли присутній, і всі подібні дії; адже вони є ознаками лестощів" (*Rh.* 2.6.8=1383b₃₀₋₃₃).

Таке ж периферійне положення типове для максимуми СТРИМАНОСТІ почуттів ("надати низьку цінність почуттям S"), що передбачає, що мовець не повинен ділитися своїми проблемами та важкими емоціями. Ліч (Leech, 2014, р. 91, 98) не надто детально розробляє свою нововведену максимуму, стверджуючи лише, що СТРИМАНІСТЬ почуттів спрямована на применшення емоцій. Арістотелівська чеснота *лагідність* (πραότης), як протилежність дратівливості, частково узгоджується з максимумою СТРИМАНОСТІ почуттів. Вона детально обговорюється у розділах, присвячених стримуванню гніву, що вважається частиною соціального поведінки (*Rh.* 2.4.19).

Дискусія і висновки

Попереднє термінологічне дослідження етичного корпусу Арістотеля (передусім "Риторики", а також "Никомахової етики", "Евдемової етики" та "Великої етики") у поєднанні з гнучким застосуванням схеми ввічливості Ліча дозволяє зробити два основні висновки з цього дослідження. Перший стосується аксіологічного аналізу теорії (не)ввічливості Арістотеля та її металексикону, а другий – особливостей давньогрецької ввічливості у діахронічній міжкультурній перспективі. Ядро комунікативних цінностей Арістотеля становить дружлюбність (φιλία). Загальне позначення ввічливої, тобто ἡδύς "приємної", людини – як φίλος "дружньої", εὔκολος "невибагливої", ἀγαθός "доброї" або ἐπιδέξιος, σπουδαῖος "добросесної" – узгоджується з образом "товариської" особистості (ὀμιλητικός) в Ісократі (1.31). Аналогічна дистрибуція термінів стосується і протилежних якостей. Широкі синонімічні ряди на позначення неввічливої людини знаходять мало перетинів у лексиконі Арістотеля та Ісократі: лише два номени – δύσερις "сварливий" та φίλονικός "схильний до суперечок" – вживаються в обох авторів, тоді як решта зустрічаються або лише в Арістотеля (μαχητικός, ἐλεγκτικός, φιλακτικός, κακολόγος), або тільки в Ісократі (δυσάρεστος, φιλαίτιος, φιλεπτιμητής). Усі згадані форми (не)ввічливості пояснюються низкою етичних вимог, що охоплюють передусім максимуми Схвалення (*Rh.* 2.4.12, 16, 18, 19–20); Згоди (*Rh.* 2.4.12, 19) і ТАКТУ (*Rh.* 2.4.12, 13). При цьому кожен з двох авторів, здається, по-своєму розставляє акценти. Так, Ісократ надає паритетної ваги ціннісним домінантам солідарності (Схвалення, Згода) і автономності (ТАКТ). На відміну від Ісократі, Арістотель згадує у своєму ключовому фрагменті характеристики Схвалення і Згоди удвічі частіше, ніж ТАКТ, що реактивує давню гіпотезу М. Сіфіану (Sifianou, 1992), яка розроблялася нею й у пізніших працях, Sifianou (1999; 2001); Sifianou and Tzanne (2010), про схильність грецької комунікативної культури до прояву радше позитивної, ніж негативної мовної ввічливості. Окрім цих основних комунікативних правил, Арістотель звертається периферійно й до інших максимумів – Співчуття (*Rh.* 2.4.17), СКОМНОСТІ (*Rh.* 2.6.14), ЗОБОВ'ЯЗАННЯ (*Rh.* 2.6.10) та СТРИМАНОСТІ ДУМОК (*Rh.*

2.13.2), – серед яких СКОМНОСТІ та СТРИМАНІСТЬ ДУМОК були найбільш рідкісними.

Текст "Риторики", порівняно з іншими творами Арістотеля, містить не лише найширший спектр максимумів, а й деякі згадки про конкретні типи мовленнєвих актів і мовні засоби, такі як хеджування, іронічне самознецінення, подяка і співчуття. При цьому арістотелівська характеристика висловлення вдячності узгоджується з думками сучасних лінгвопрагматиків (Culpeper, & Kevin, 2021) про те, що мовленнєвий акт подяки найкраще можна витлумачити через максимуми ЗОБОВ'ЯЗАННЯ, запропоновані Лічем у його пізнішій праці (2014).

Різні пояснення феномену комунікативної дружлюбності в різних працях арістотелівського корпусу та поза його межами в перспективі вдаються дозволити простежити еволюцію давньогрецької думки про ввічливість та, зрештою, точніше описати ієрархію значимих ціннісних констант і комунікативних норм, а також стати додатковим підґрунтям для апробації сучасних наукових гіпотез. Отже, попри критику, яка ставить під сумнів те, чи "сформульовані таким чином максимуми є придатними для універсального опису ввічливості" (O'Driscoll, 1996, р. 29; Locher, 2008, р. 519), сучасні дослідження демонструють дедалі поблажливіше ставлення до моделі Ліча, припускаючи, що аналіз морального порядку за допомогою максимумів може слугувати дієвим методом порівняння при вивченні феноменів ввічливості в різних мовах і культурах, у тому числі віддалених у часі.

Джерела фінансування. Стаття створена у межах проекту з мобільності при кафедрі класичної філології та давньої історії у Школі мов, культур і суспільств факультету мистецтв, гуманітарних і культурних студій Університету Лідса, Лідс, Велика Британія (Classics and Ancient History, the School of Languages, Cultures and Societies, Faculty of Arts, Humanities and Cultures, the University of Leeds, Leeds, United Kingdom). Фінансування забезпечено Київським національним університетом імені Тараса Шевченка.

Список використаних джерел

- Brown, Penelope. (2015). Politeness and Language. In James D. Wright (Eds.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (pp. 326–330). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.53072-4>
- Brown, Penelope, & Levinson, Stephen C. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press.
- Culpeper, Jonathan, Jim O'Driscoll, & Claire Hardaker. (2019). Notions of politeness in Britain and North America. In E. Ogiermann and P. Garcés-Conejos Blitvich (Eds.), *From speech acts to lay understandings of politeness: Multilingual and multicultural perspectives* (pp. 177–200.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108182119.008>
- Culpeper, Jonathan, & Vittorio Tantucci. (2021). The Principle of (Im)politeness Reciprocity. *Journal of Pragmatics* 175, 146–164. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2021.01.008>
- Culpeper, Jonathan, & Pat Kevin. (2021). Compliment responses in Hong Kong: an application of Leech's pragmatics of politeness. *Text & Talk*, 41(5–6), 667–690. <https://doi.org/10.1515/text-2020-0047>
- Grice, Paul H. (1975). Logic and Conversation. In Peter Cole & Jerry L. Morgan (Eds.), *Syntax and Semantics 3: Speech Acts* (pp. 41–58). Academic Press. https://doi.org/10.1163/9789004368811_003
- Jewad, Hamid Gittan, Ghapanchi, Zargham, & Ghazanfari, Mohammad. (2020). Investigating Leech's Politeness Principle in Conversational Verses in Three Surahs from The Holy Quran. *Asian Social Science*, 16(3), 29–29. <https://doi.org/10.5539/ass.v16n3p29>
- Kádár, Dániel Z. (2017). *Politeness in Pragmatics*. Oxford Research Encyclopedia of Linguistics. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.218>
- Kenny, Anthony. (2016). *The Aristotelian Ethics: A Study of the Relationship between the Eudemian and Nicomachean Ethics of Aristotle*. Oxford: Clarendon Press.
- Leech, Geoffrey N. (1983). *Principles of Pragmatics*. Longman. <https://doi.org/10.4324/9781315835976>
- Leech, Geoffrey N. (2007). Politeness: Is There an East-West Divide. *Journal of Politeness Research: Language, Behaviour, Culture*, 3(2), 167–206. <https://doi.org/10.1515/PR.2007.009>
- Leech, Geoffrey N. (2014). *The Pragmatics of Politeness*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195341386.001.0001>

Locher, Miriam A. (2008). Relational Work, Politeness and Identity Construction. In Gerd Antos, Eija Ventola, and Tilo Weber (Eds.), *Handbooks of Applied Linguistics. 2: Interpersonal Communication* (pp. 509–540). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110211399.4.509>

Ogiermann, Eva, & Vasiliki Saloustrou. (2020). Conceptualising im/politeness in Greece and Great Britain. *Γλωσσολογία/Glossologia*, 28, 1–25.

O'Driscoll, Jim. (1996). About face: A defence and elaboration of universal dualism. *Journal of Pragmatics*, 25(1), 1–32. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(94\)00069-X](https://doi.org/10.1016/0378-2166(94)00069-X)

Raharjo, Subkhi D., Abdurrachman Faridi, & Sri Wahyuni. (2021). The Realization of Leech Politeness Maxims Between the Host and His Guests' Interaction in Jimmy Kimmel Talk Show. *The Journal of Educational Development JED*, 9(1), 48–56.

Rapp, Christof. (2023). *Aristotle's Rhetoric*. (Edward N. Zalta & Uri Nodelman, Eds.). The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2023 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/aristotle-rhetoric/>

Santoso, Dwi, Fajar Indah Nurain, & Kasiyarno. (2020). Leech's Politeness Principle Used by Teachers in English Language Teaching. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 584, 878–885. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.211102.119>

Searle, John R. (1976). A classification of illocutionary acts. *Language in Society* 5, 1–23.

Sifianou, M. (1992). The use of diminutives in expressing politeness: Modern Greek versus English. *Journal of Pragmatics*, 17(2), 155–173. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(92\)90038-D](https://doi.org/10.1016/0378-2166(92)90038-D)

Sifianou, Maria. (1999). *Politeness phenomena in England and Greece: A cross-cultural perspective*. Oxford University Press.

Sifianou, Maria. (2001). "Oh! How appropriate!" Compliments and politeness. In Arin Bayraktaroğlu and Maria Sifianou (Eds.), *Linguistic Politeness Across Boundaries: The case of Greek and Turkish* (pp. 391–430). Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/pbns.88.14sif>

Sifianou, Maria & Angeliki Tzanne. (2010). Conceptualizations of politeness and impoliteness in Greek. *Intercultural Pragmatics*, 7(4), 661–687. <https://doi.org/10.1515/iprg.2010.029>

Sifianou, Maria. (2023). On Understandings of Politeness in Greek, Again! *Roczniki Humanistyczne*, 71(6sp), 251–271. <https://doi.org/10.18290/rh237106.12s>

Simpson, Peter P. L. (2014). Aristotle's Ethics: All Four of Them. *Philosophia, Philippines*, 15(2), 162–179.

Terkourafi, Marina. (2015). The Pragmatics of Politeness. *Oxford Studies in Sociolinguistics*, 91(4), 957–960.

Unceta Gómez, Luis, & Łukasz Piotr Berger. (2022). Im/Politeness Research in Ancient Greek and Latin. Concepts, Methods, Data. In Luis Unceta Gómez and Łukasz Berger (Eds.), *Politeness in Ancient Greek and Latin*. 3–41. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009127271.002>

Watts, Richard J., Sachiko Ide, & Konrad Ehlich (Eds.). (1992). *Politeness in language: Studies in its history, theory, and practice*. De Gruyter. <https://doi.org/https://doi.org/10.1017/S0272263100013498>

Wierzbicka, Anna. (2003). *Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction*. 2nd Ed. Mouton de Gruyter.

Zago, Anna. (2022). Politeness in Ancient Scholarship. In Luis Unceta Gómez and Łukasz Berger (Eds.), *Politeness in Ancient Greek and Latin* (pp. 341–365). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009127271.015>

References

Brown, Penelope. (2015). Politeness and Language. In James D. Wright (Eds.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (pp. 326–330). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.53072-4>

Brown, Penelope, & Levinson, Stephen C. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press.

Culpeper, Jonathan, Jim O'Driscoll, & Claire Hardaker. (2019). Notions of politeness in Britain and North America. In E. Ogiermann and P. Garcés-Conejos Blitvich (Eds.), *From speech acts to lay understandings of politeness: Multilingual and multicultural perspectives* (pp. 177–200.) Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108182119.008>

Culpeper, Jonathan, & Vittorio Tantucci. (2021). The Principle of (Im)politeness Reciprocity. *Journal of Pragmatics* 175, 146–164. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2021.01.008>

Culpeper, Jonathan, & Pat Kevin. (2021). Compliment responses in Hong Kong: an application of Leech's pragmatics of politeness. *Text&Talk*, 41(5–6), 667–690. <https://doi.org/10.1515/text-2020-0047>

Grice, Paul H. (1975). Logic and Conversation. In Peter Cole & Jerry L. Morgan (Eds.), *Syntax and Semantics 3: Speech Acts* (pp. 41–58). Academic Press. https://doi.org/10.1163/9789004368811_003

Jewad, Hamid Gittan, Ghapanchi, Zargham, & Ghazanfari, Mohammad. (2020). Investigating Leech's Politeness Principle in Conversational Verses in Three Surahs from The Holy Quran. *Asian Social Science*, 16(3), 29–29. <https://doi.org/10.5539/ass.v16n3p29>

Kádár, Dániel Z. (2017). *Politeness in Pragmatics*. Oxford Research Encyclopedia of Linguistics. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.218>

Kenny, Anthony. (2016). *The Aristotelian Ethics: A Study of the Relationship between the Eudemian and Nicomachean Ethics of Aristotle*. Oxford: Clarendon Press.

Leech, Geoffrey N. (1983). *Principles of Pragmatics*. Longman. <https://doi.org/10.4324/9781315835976>

Leech, Geoffrey N. (2007). Politeness: Is There an East-West Divide. *Journal of Politeness Research: Language, Behaviour, Culture*, 3(2), 167–206. <https://doi.org/10.1515/PR.2007.009>

Leech, Geoffrey N. (2014). *The Pragmatics of Politeness*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195341386.001.0001>

Locher, Miriam A. (2008). Relational Work, Politeness and Identity Construction. In Gerd Antos, Eija Ventola, and Tilo Weber (Eds.), *Handbooks of Applied Linguistics. 2: Interpersonal Communication* (pp. 509–540). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110211399.4.509>

Ogiermann, Eva, & Vasiliki Saloustrou. (2020). Conceptualising im/politeness in Greece and Great Britain. *Γλωσσολογία/Glossologia*, 28, 1–25.

O'Driscoll, Jim. (1996). About face: A defence and elaboration of universal dualism. *Journal of Pragmatics*, 25(1), 1–32. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(94\)00069-X](https://doi.org/10.1016/0378-2166(94)00069-X)

Raharjo, Subkhi D., Abdurrachman Faridi, & Sri Wahyuni. (2021). The Realization of Leech Politeness Maxims Between the Host and His Guests' Interaction in Jimmy Kimmel Talk Show. *The Journal of Educational Development JED*, 9(1), 48–56.

Rapp, Christof. (2023). *Aristotle's Rhetoric*. (Edward N. Zalta & Uri Nodelman, Eds.). The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2023 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/aristotle-rhetoric/>

Santoso, Dwi, Fajar Indah Nurain, & Kasiyarno. (2020). Leech's Politeness Principle Used by Teachers in English Language Teaching. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 584, 878–885. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.211102.119>

Searle, John R. (1976). A classification of illocutionary acts. *Language in Society* 5, 1–23.

Sifianou, M. (1992). The use of diminutives in expressing politeness: Modern Greek versus English. *Journal of Pragmatics*, 17(2), 155–173. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(92\)90038-D](https://doi.org/10.1016/0378-2166(92)90038-D)

Sifianou, Maria. (1999). *Politeness phenomena in England and Greece: A cross-cultural perspective*. Oxford University Press.

Sifianou, Maria. (2001). "Oh! How appropriate!" Compliments and politeness. In Arin Bayraktaroğlu and Maria Sifianou (Eds.), *Linguistic Politeness Across Boundaries: The case of Greek and Turkish* (pp. 391–430). Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/pbns.88.14sif>

Sifianou, Maria & Angeliki Tzanne. (2010). Conceptualizations of politeness and impoliteness in Greek. *Intercultural Pragmatics*, 7(4), 661–687. <https://doi.org/10.1515/iprg.2010.029>

Sifianou, Maria. (2023). On Understandings of Politeness in Greek, Again! *Roczniki Humanistyczne*, 71(6sp), 251–271. <https://doi.org/10.18290/rh237106.12s>

Simpson, Peter P. L. (2014). Aristotle's Ethics: All Four of Them. *Philosophia, Philippines*, 15(2), 162–179.

Terkourafi, Marina. (2015). The Pragmatics of Politeness. *Oxford Studies in Sociolinguistics*, 91(4), 957–960.

Unceta Gómez, Luis, & Łukasz Piotr Berger. (2022). Im/Politeness Research in Ancient Greek and Latin. Concepts, Methods, Data. In Luis Unceta Gómez and Łukasz Berger (Eds.), *Politeness in Ancient Greek and Latin*. 3–41. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009127271.002>

Watts, Richard J., Sachiko Ide, & Konrad Ehlich (Eds.). (1992). *Politeness in language: Studies in its history, theory, and practice*. De Gruyter. <https://doi.org/https://doi.org/10.1017/S0272263100013498>

Wierzbicka, Anna. (2003). *Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction*. 2nd Ed. Mouton de Gruyter.

Zago, Anna. (2022). Politeness in Ancient Scholarship. In Luis Unceta Gómez and Łukasz Berger (Eds.), *Politeness in Ancient Greek and Latin* (pp. 341–365). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009127271.015>

Отримано редакцією журналу / Received: 21.12.25

Прорецензовано / Revised: 02.02.26

Схвалено до друку / Accepted: 27.02.26

Опубліковано / Published: 21.04.26

Anna POLISHCHUK, PhD (Philol.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0001-6953-2935
e-mail: anna.polishchuk@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MAXIMS OF LINGUISTIC POLITENESS IN ARISTOTLE'S "RHETORIC"

B a c k g r o u n d . *This study explores the concept of politeness in Aristotle's Rhetoric through the lens of modern pragmatic theory, particularly Geoffrey Leech's politeness maxims (1983, 2007, 2014). The key question addressed is whether ancient Greek communicative ethics can be viewed as a system of value-based constants relevant to contemporary understandings of linguistic politeness; and if so, what axiological configuration it corresponds to.*

M e t h o d s . *The study of Aristotle's ethical corpus and the fragment of Isocrates' To Demonicus (1.31) is grounded in contextual, intertextual, and comparative analysis, complemented by an axiological interpretation of ancient Greek metalinguistic observations.*

R e s u l t s . *Aristotle's characterization of a polite individual as friendly, virtuous and easily satisfied – φίλος, ἀγαθός, or εὐκόλος – aligns with Isocrates' depiction of a "sociable" person (ὄμιλητικός). At the core of Aristotle's communicative values lies φιλία (friendliness), which is peripherally associated with traits such as πραΰτης (gentleness) and αἰσχύνη/αἰδώς (modesty). The analysis reveals that Aristotle, as well as Isocrates, conceptualized the overarching strategy of (im)politeness through norms comparable to Leech's maxims: Approbation, Agreement, Tact/Generosity, Obligation, and Sympathy, with occasional references to Modesty and the restraint of opinions and emotions—qualities evidently regarded as rare and highly esteemed in Greek society.*

C o n c l u s i o n s . *Although for both authors (im)politeness is primarily associated with adherence to the Maxims of Approbation, Agreement, and Tact, Aristotle—unlike Isocrates—refers to the values of Approbation and Agreement roughly twice as often as to Tact. This distribution lends renewed support to M. Sifianou's (1992) earlier hypothesis that Greek communicative culture tends to favour positive rather than negative politeness. Furthermore, Aristotle's remarks resonate with the view advanced in contemporary pragmatics that the speech act of thanking is best interpreted through the Maxims of Obligation. Taken together, these findings highlight the relevance of modern pragmatic models for reconstructing value hierarchies in ancient Greek culture and open the way for a more nuanced comparison between ancient and modern theories of (im)politeness.*

K e y w o r d s : *politeness, maxims, Geoffrey Leech, Aristotle, Rhetoric, Isocrates.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.